

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ**

Μελέτη του CYRIL BAILEY

**ΣΤ. ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΑ ΣΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ
ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ**

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2021

ΣΤ. ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΑ ΣΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ

[339] Μια περίεργη τύχη προκάλεσε να υπάρχουν συγκριτικά λίγες σωζόμενες από πρώτο χέρι πληροφορίες για την διεργασία με την οποία ο Επίκουρος υπέθετε ότι τα άτομα σχηματίζονταν σε σύνθετα σώματα και σχετικά με τη φύση των σωμάτων που προέκυπταν. Στο κεφάλαιο της Επιστολής προς Ηρόδοτο¹ στο οποίο αυτό το άμεσο αποτέλεσμα της κίνησης των ατόμων κατά πάσα πιθανότητα έχει συζητηθεί εκεί είναι σχεδόν βέβαιο ότι υπάρχει χάσμα, το οποίο εκτός από το ότι πραγματεύεται την «παρέκκλιση» μπορεί κατά πάσα πιθανότητα να έχει δώσει περισσότερες λεπτομερείς πληροφορίες για την διεργασία της ένωσης: ομοίως στο δεύτερο Βιβλίο του Λουκρήτιου² ένα μεγάλο απόσπασμα πρέπει να έχει χαθεί στο οποίο ασχολείται σε μεγαλύτερη έκταση με το θέμα απ' ό,τι στη σύντομη περίληψη η οποία υπάρχει ακόμη³. Η απώλεια είναι η λιγότερο σοβαρή στο ότι είναι σαφές από τις διαθέσιμες πληροφορίες και από τις αναφορές μετέπειτα κριτικών ότι ο Επίκουρος κυρίως ακολουθούσε την καθοδήγηση του Δημόκριτου σε αυτό το μέρος της θεωρίας του: αλλά υπάρχουν πολλά ερωτήματα μεγάλου ενδιαφέροντος – που τίθενται εν μέρει από την κριτική της αρχαιότητας- στα οποία πολύ περισσότερο έγκυρη δήλωση από αυτή που μπορεί τώρα να δοθεί θα ήταν ευπρόσδεκτη.

Η γενική έννοια είναι απλή και καθαρή και μπορεί να συνοψισθεί με τα λόγια του Επίκουρου στο κεφάλαιο που αναφέρθηκε. Ασχολείται με την κίνηση των ατόμων και (στο χάσμα) έχει μιλήσει για τις κινήσεις των «ελευθέρων» ατόμων και τις συγκρούσεις τους: τώρα προχωρά να μιλήσει για τον σχηματισμό των συνθέτων σωμάτων σαν το αποτέλεσμα των συγκρούσεων: «Και τα άτομα κινούνται συνεχώς στην αιωνιότητα, άλλα μεν <πίπτοντας κατευθείαν προς τα κάτω, κάποια άλλα παρεκκλίνοντας, και κάποια αναπηδώντας μετά την σύγκρουσή τους. Και από αυτά τα τελευταία, κάποια απομακρύνονται> σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο, ενώ κάποια άλλα ξανά αναπηδούν (παλμός, η παραδοσιακή ατομική λέξη), και αναπηδούν, κάθε φορά που από τύχη συγκρατούνται από την περιπλοκή τους με άλλα (περιπλοκή), ή όταν περιβάλλονται (στεγαζόμενοι) από άτομα που έχουν περιπλακεί γύρω τους (παρά τῶν πλεκτικῶν)». Με αυτή τη σύντομη περιγραφή μπορεί να συγκριθεί η μάλλον περισσότερο λεπτομερής δήλωση [340] του Λουκρήτιου⁴: «κινήσεις ακατάπαυστες τα αναστατώνουν και τα ωθούν, άλλα να συγκρούονται και ύστερα να τινάζονται αφήνοντας μεγάλα διαστήματα αναμεταξύ τους, και άλλα να λοξεύουν αφήνοντας μικρά διαστήματα, και όσα είναι πιο στενά δεμένα

¹ Παρ. 43.δες πιο πάνω, Κεφάλ. Ε', σελ. 316.

² Πριν από την γραμμή 165: 165 κι 166 φαίνεται να είναι το συμπέρασμα μιας τέτοιας παραγράφου.

³ ii 85-111.

⁴ ii 98-108.

μεταξύ τους και απέχουν μετά τη σύγκρουση ελάχιστα το ένα από τ' άλλο, περιπλέκονται σε σύνθετα σχήματα: τούτα είναι που σχηματίζουν τις ρίζες των βράχων και το σκληρό το σώμα του σιδήρου και όλα τ' άλλα. Από τα υπόλοιπα⁵ που περιπλανιούνται στο αχανές κενό, ελάχιστα εκτοξεύονται μακριά και ξεμακραίνουν σε μεγάλες αποστάσεις: αυτά μας δίνουν τον αραιό αέρα και το λαμπρό φως του ήλιου»⁶. Και στις δυο αυτές περιγραφές υπάρχει μια προφανής διάκριση ανάμεσα σε «αραιά» και «πυκνά» σύνθετα⁷ σώματα και ο Λουκρήτιος μας δίνει τη βοήθεια παραδειγμάτων. Στο πρώτο τα άτομα πηδούν μακριά σε μεγάλες αποστάσεις, ενώ παραμένουν ακόμη ενωμένα στο σύνθετο σώμα: αυτά παράγουν αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τώρα «αέρια» σώματα, όπως είναι ο αέρας και το φως του ηλίου (το οποίο οι Ατομικοί φιλόσοφοι πάντοτε το φαντάζονταν σαν σωματικό «πράγμα»). Στο δεύτερο τα άτομα παραμένουν σε περισσότερο στενή και περισσότερο καθορισμένη ένωση και παράγουν, όπως λέει ο Λουκρήτιος παίρνοντας τα ακραία παραδείγματα, σκληρά στερεά όπως ο βράχος και ο σίδηρος. Αλλά μια πιο προσεκτική εξέταση της δήλωσης του Επίκουρου αποκαλύπτει μια περαιτέρω διαίρεση ανάμεσα σε αυτούς τους πυκνότερους σχηματισμούς. Μερικοί από αυτούς «συγκρατούνται από την περιπλοκή με άλλους»: όλα τα συστατικά άτομα, δηλαδή, βρίσκονται σε στενή σχέση το ένα με το άλλο: αυτά είναι τα στερεά. Άλλοι κλείνονται μέσα από άτομα που περιπλέκονται γύρω τους: η ίδια τους η ένωση, δηλαδή, είναι συγκριτικά χαλαρή, και δεν θα μπορούσαν να κρατηθούν μαζί εκτός εάν περιβάλλονταν από μια εξωτερική θήκη, αποτελούμενη από περιπλεγμένα άτομα, στα οποία ο Επίκουρος⁸ αλλού δίνει τα ονόματα του «κελύφους» ή του «καλύμματος» (στεγάζον). Αυτή η μάλλον περίεργη αντίληψη είναι στην πραγματικότητα η έννοια του Επίκουρου για την δομή τέτοιων σωμάτων όπως τα υγρά, και αποκτά μεγάλη σημασία όταν μεταγενέστερα τη χρησιμοποιεί για την συγκρότηση της «ψυχής». Θα φαινόταν τότε [341] ότι ο Επίκουρος στην πραγματικότητα διέκρινε ανάμεσα σε τρία είδη συνθέτων σωμάτων, το καθένα με την δική του μορφή δομής, (1) εκείνα στα οποία τα άτομα βρίσκονται σε σημαντικές αποστάσεις το ένα από το άλλο και η υφή τους είναι πολύ χαλαρή, πρόχειρα τα «αέρια» που καλύπτουν τα στοιχεία «αέρας» και «πυρ», (2) εκείνα στα οποία τα άτομα είναι σε πιο στενή ένωση, αλλά χρειάζεται για να κρατηθούν μαζί ένα «κέλυφος», πρόχειρα, τα υγρά («το ύδωρ»), (3) εκείνα στα οποία τα άτομα κρατούνται μαζί με τη δική τους περιπλοκή, πρόχειρα, τα στερεά («η γη»). Η νέα θεωρία συνδέεται έτσι με την παλαιά διαίρεση των «στοιχείων».

⁵ Το κείμενο εδώ είναι αβέβαιο, αλλά έχω ακολουθήσει τον Merrill στη μετατόπιση του *raucula* και *cetera* στην αρχή του ii 105, 106.

⁶ Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης – Ρούλα Χαμέτη, Εκδόσεις Θύραθεν.

⁷ Brieger, *de Atom mot Primc*, έχει προτείνει τα ονόματα που ταιριάζουν *texturae* και *micturae* για να διακρίνει τα πυκνά και αραιά σύνθετα σώματα.

⁸ Παρ. 65 τοῦ στεγάζοντος λυθέντος εἴθ' ὅλου εἶτε καὶ μέρους τινός. παρ. 66 τὰ στεγάζοντα καὶ περιέχοντα.

Σε σχέση οπωσδήποτε με την δεύτερη και την τρίτη τάξη των συνθέτων σωμάτων, μπορούν να σημειωθούν σε αυτό το στάδιο δυο σημαντικά σημεία. Πρώτον, η βασική προϋπόθεση για τον σχηματισμό τους είναι η «περιπλοκή» (*περιπλοκή*): δεν είναι αρκετό ορισμένος αριθμός ατόμων να συναθροίζονται σε ορισμένο όριο χώρου, πρέπει να υπάρχει τέτοια περιπλοκή είτε μεταξύ όλων των ατόμων, ή μεταξύ αυτών που συνθέτουν το εξωτερικό «κέλυφος», καθώς θα χρησιμεύσει αμέσως να φυλακίσει τα περιβαλλόμενα άτομα και να ξεχωρίσει σύνθετο σώμα που προκύπτει σαν μια οντότητα ανεξάρτητη από άλλα σύνθετα σώματα και από τα περιβάλλοντα άτομα που κινούνται στο χώρο. Δεύτερον, σε όλα αυτά τα σύνθετα σώματα, ακόμη και στα πιο συμπαγή, πρέπει να υπάρχει πάντοτε κενός χώρος, που σχηματίζει διαστήματα (*διαστήματα*) ανάμεσα στα συστατικά άτομα, ή μάλλον, εφόσον βρίσκονται σε αιώνια κίνηση και τα διαστήματα μεταξύ τους κατά συνέπεια αλλάζουν συνεχώς, ένα πεδίο στο οποίο μπορούν να εκτελούν τις «τροχιές» τους από σύγκρουση σε σύγκρουση. Από αυτές τις δυο προϋποθέσεις η πρώτη είναι η βασική για την παραγωγή των πραγμάτων (*γένεσις, σύγκρισις*), η δεύτερη για την καταστροφή τους (*φθορά*), ή, μιλώντας πιο αυστηρά, για την διάλυση τους (*διάλυσις, διάκρισις*).

Έχουμε δει ότι ο Επίκουρος θεωρεί τον σχηματισμό ενός αισθητού «πράγματος» σαν σταδιακή διεργασία⁹. Δεν υποθέτει ότι σε κάθε περίπτωση ένα ικανό σύνολο ατόμων συγκεντρώνεται ξαφνικά για να σχηματίσουν ένα σύμπλεγμα αρκετά μεγάλο ώστε να είναι αντιληπτό με τις αισθήσεις μας. Μάλλον σχηματίζουν πρώτα μικρούς πυρήνες ή συμπλέγματα, οι οποίοι κινούνται ενωμένοι, αυξανόμενοι σταδιακά με την συσσώρευση νέων ανεξαρτήτων ατόμων ή [342] άλλων πυρήνων όπως οι ίδιοι, μέχρις ότου τελικά να είναι αρκετά μεγάλοι για να τους αντιληφθούν οι αισθήσεις μας. Υπάρχει στάδιο σε αυτή τη διεργασία που να έχει μεγαλύτερη σημασία από τα υπόλοιπα, κάποιο σημείο στο οποίο το άθροισμα αποκτά ιδιότητες ή δυνάμεις οι οποίες το ξεχωρίζουν από μικρότερους πυρήνες και προσδιορίζουν την ιδιαιτερότητα του για την περαιτέρω ένωση η οποία συνιστά το «πράγμα»; Ένας σύγχρονος συγγραφέας¹⁰ ισχυρίζεται ότι έχει ανακαλύψει μια τέτοια αντίληψη – την οποίαν συγκρίνει με αυτήν του μορίου της σύγχρονης χημείας- και πιστεύει ότι είχε εκφραστεί από τον Επίκουρο με τον τεχνικό όρο «μάζα» ή «σωματίδιο» (*ὄγκος*), ο οποίος μεταφράζεται από τον Λουκρήτιο ως *cacumen*: αυτός είναι ο όρος που χρησιμοποιείται για να εκφράσει το ελάχιστο ορατό στο συγκεκριμένο

⁹ Κεφάλαιο Ε'. σελ. 327.

¹⁰ Giusssani, *Stud Lucr.*, p. 58. Η ιδέα ορθά απορρίπτεται από τον Masson, όπως πιο πάνω, σελ. 129.

«πράγμα»¹¹. «Αυτά τα *cacumina*», λέει, «τα οποία όταν θεωρούνται σαν έκταση είναι τα ελάχιστα σημεία στο πεδίο του αισθητού, όταν θεωρούνται σαν ουσία είναι τα σωματίδια του σώματος, δηλαδή, τα *partes minima* τα οποία έχουν τον χαρακτήρα αυτού του σώματος ή της ουσίας». Το ελάχιστο ορατό μέρος, δηλαδή, ενός κομματιού σιδήρου είναι επίσης το μικρότερο μέρος το οποίο έχει τον χαρακτήρα και τις ιδιότητες του σιδήρου: οτιδήποτε μικρότερο από αυτό είτε είναι ιδιαίτερα άτομα ή ατομικοί πυρήνες οι οποίοι δεν έχουν ακόμη αποκτήσει στις ιδιότητες της ουσίας. Για την έννοια αυτή δεν υπάρχει μαρτυρία είτε στον Επίκουρο είτε στον Λουκρήτιο, ούτε υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι ο Επίκουρος δεν θα είχε φαντασθεί ότι πολύ πέρα από την τάξη της αίσθησης ένα σωματίδιο θα μπορούσε ακόμη να κρατήσει τον χαρακτήρα της ουσίας την οποίαν βοηθά να συνθέσει. Εάν εντελώς προσεκτικά προσέγγισε το ερώτημα σε πιο σημείο ένας ατομικός πυρήνας γίνεται μια από τις ουσίες της αντίληψης, δεν εξέφρασε βεβαίως της άποψη του με την λέξη «μάζα» (*ὄγκος*) η οποία πέραν από την τεχνική της χρήση¹² να δηλώσει το *ελάχιστο ορατό*, σημαίνει απλά τυχαίο πυρήνα ατόμων, ή από την άλλη άποψη, ένα σωματίδιο ύλης, το οποίο πράγματι είναι ένα στάδιο στο σχηματισμό των πραγμάτων, αλλά καθόλου δεν περιγράφεται [343] με περιέργα χαρακτηριστικά από άλλα στάδια προηγούμενα ή επόμενα. Η όλη προσπάθεια σε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στον ατομισμό του Επίκουρου και στη σύγχρονη χημεία στην πραγματικότητα παραπλανά και έχει κάνει ζημιά και στα δυο εδώ και σε άλλα σημεία στην έκθεση της θεωρίας.

Εάν υπάρχει κάποιο ίχνος μιας τεχνικής ιδέας στα πρώτα στάδια της δημιουργίας των πραγμάτων, πριν τον σχηματισμό του σύνθετου σώματος, θα βρεθεί μάλλον στην έννοια του «σπέρματος» (*σπέρμα, semen*). Ο Επίκουρος φαίνεται να σκέπτεται το «σπέρμα» σαν πυρήνα ατόμων τέτοιων σχημάτων και σχετικής διάταξης προσαρμοσμένο ειδικά για τη δημιουργία κάποιου ειδικού πράγματος. Με αυτόν τον τρόπο κατά το ξεκίνημα της φυσικής θεωρίας¹³ υποστηρίζει την κύρια αρχή ότι «τίποτα δεν γίνεται από το μη ον» με το επιχείρημα ότι «διαφορετικά το κάθε τι θα μπορούσε να γίνει από το κάθε τι χωρίς να έχει ανάγκη από κάποιο σπέρμα», και η λεπτομερής ανάπτυξη του θέματος στον Λουκρήτιο¹⁴ δείχνει ότι η ιδέα δεν είναι αυτή των μικροσκοπικών σωματιδίων, όπως τα άτομα ή «μόρια», αλλά μάλλον αυτή των συμπλεγμάτων ατόμων τα οποία ταιριάζουν να γίνουν τα σπέρματα των ζωντανών πραγμάτων.

¹¹ Επικ. i, παρ. 56, δεξ Κεφαλ. Γ', σελ. 286. Στην σημείωση του στο ii 454, ο Giussani προτείνει επιπλέον ότι ότι το *glomeramina* χρησιμοποιείται από τον Λουκρήτιο για να σημαίνει «σωματίδιο υγρών», δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από «σταγόνες».

¹² Δες Παράρτημα Δ' για πληρέστερη συζήτηση για την έννοια του *ὄγκος, cacumen* και *glomeramen*.

¹³ Παρ. 38.

¹⁴ i 59-214.

Ξανά σε ένα περίεργο απόσπασμα¹⁵, όπου υποστηρίζει ότι υπάρχουν άλλοι κόσμοι πέραν από το δικό μας με παρόμοια φυτά και ζωντανά όντα, ο Επίκουρος λέει ότι «Γιατί πράγματι κανείς δεν θα μπορούσε να αποδείξει ότι σε ένα είδος κόσμων θα μπορούσαν ή δεν θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται τα είδη των σπερμάτων από τα οποία προέρχονται τα ζωντανά πλάσματα και τα φυτά και όλα τα άλλα πράγματα που βλέπουμε, και ότι σε κάποιο άλλο είδος κόσμων αυτό δεν θα ήταν δυνατό». Εδώ ξανά το σπέρμα είναι «σπέρμα» κυρίως της οργανικής οντότητας. Στο παράλληλο απόσπασμα¹⁶ της δεύτερης Επιστολής δηλώνει ότι ένας νέος κόσμος δημιουργείται «όταν κάποια κατάλληλα σπέρματα ξεχύνονται από έναν κόσμο ή μετακόσμιο (*μετακόσμιον*), ή ακόμη από περισσότερους κόσμους». Εδώ με τον όρο «σπέρματα» θα μπορούσε ενδεχομένως να εννοεί ιδιαίτερα άτομα, αλλά φαίνεται πιο φυσικό βλέποντας το προηγούμενο απόσπασμα να υποθέσουμε ότι η λέξη ξανά δείχνει τον ήδη σχηματισμένο πυρήνα, ειδικά προσαρμοσμένο για τον σχηματισμό «πραγμάτων». Η χρήση από τον Λουκρήτιο του όρου *semen* είναι πολύ περισσότερο συχνή και φαίνεται να ταλαντεύεται ανάμεσα σε δυο σημασίες του. Στην αρχή του ποιήματος¹⁷ αναφέρει [344] τη λέξη ανάμεσα στα συνώνυμα τα οποία προτίθεται να χρησιμοποιήσει για τα άτομα ή τα πρώτα σωματίδια και σε πολλά σημεία αναμφίβολα τη χρησιμοποιεί έτσι. Στο απόσπασμα¹⁸ στο Δεύτερο Βιβλίο για παράδειγμα, όπου υποστηρίζει ότι τα ίδια τα άτομα δεν έχουν χρώμα, μιλά σταθερά γι' αυτά ως *semina*¹⁹, όπως κάνει αργότερα σε μια παρόμοια απόδειξη ότι τα άτομα δεν έχουν αίσθηση²⁰. Έτσι ξανά για τα «μαλακά και στρογγυλά» άτομα τα οποία συνιστούν το φως των ουράνιων σωμάτων²¹ και την υφή της ανθρώπινης ψυχής²². Αλλά στην μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων φαίνεται και αυτός να έχει στον νου του μάλλον το σύνθετο σπέρμα, το οποίο είναι η πηγή της δημιουργίας των πραγμάτων. Συχνά χρησιμοποιείται σε σχέση με ζωντανούς οργανισμούς: έτσι στο επιχείρημα που ήδη αναφέρθηκε στην αρχή του Πρώτου Βιβλίου, και ξανά σε όλο το μεγάλο απόσπασμα²³ στο τέλος του IV Βιβλίου, όπου χρησιμοποιείται με συνέπεια για το σπέρμα του ζωντανού ανθρώπινου όντος. Αλλά σχεδόν πιο εντυπωσιακά είναι τα παραδείγματα όπου τη χρησιμοποιεί για να δηλώσει το «σπέρμα» των άψυχων πραγμάτων: έτσι στην αντίκρουση του Αναξαγόρα²⁴, η αλλαγή προκαλείται επειδή υπάρχουν ανακατεμένα στα πράγματα «τα

¹⁵ Παρ. 74.

¹⁶ Παρ. 89.

¹⁷ i 59.

¹⁸ ii 730-841

¹⁹ Παραδ. 760, 773, 833.

²⁰ 988.

²¹ v 456

²² iii 187.

²³ Iv 1036-1277 όπου η λέξη συναντάται γύρο στις δεκαπέντε φορές.

²⁴ i 895. Δες 902: Ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί χωρίς αμφιβολία εκ προθέσεως την ίδια τη λέξη του Αναξαγόρα (*σπέρμα*)

σπέρματα πολλών πραγμάτων», και ξανά και ξανά στην ερμηνεία περιέργων φαινομένων στο VI Βιβλίο έχουμε τέτοιες φράσεις όπως «τα σπέρματα της φωτιάς»²⁵, «τα σπέρματα της θερμότητας»²⁶, «τα σπέρματα του φωτός»²⁷, «τα σπέρματα του ύδατος»²⁸. Είναι αλήθεια ότι σε αυτές τις τελευταίες περιπτώσεις θα ήταν δυνατόν να λάβουμε το *semina* με την άλλη του σημασία και να υποθέσουμε ότι σημαίνει «τα άτομα τα οποία όταν εισέρχονται σε ενώσεις είναι ικανά να σχηματίζουν φωτιά, ύδωρ κλπ», αλλά και γραμματικά και φιλοσοφικά η πιο φυσική σημασία είναι η καλύτερη. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι ο Επίκουρος δήλωνε με τον όρο «σπέρμα» μια συγκεκριμένη αντίληψη ενός σταδίου στην διεργασία της δημιουργίας, ένα σύμπλεγμα ατόμων τέτοιου σχήματος και τοποθετημένου σε τέτοια διάταξη ώστε είναι τώρα έτοιμα να δημιουργήσουν ειδικά ζωντανά ή ανόργανα πράγματα.

[345] Η εσωτερική δομή του σύνθετου σώματος πρέπει τώρα να εξετασθεί πιο προσεκτικά. Μόλις, όπως είδαμε, τρεις τάξεις συνθέτων σωμάτων μπορούν να διακριθούν σύμφωνα με την πυκνότητα ή την αραιότητα της υφής τους, αλλά αυτές οι διακρίσεις δεν είναι αυστηρές, και στην πραγματικότητα μπορούν να υπάρχουν όλες οι δυνατές ποικιλίες ένωσης από το πολύ χαλαρό δίκτυ ατόμων, το οποίο παράγει αέρα ή φως, έως τους σφικτά στοιβαγμένους σχηματισμούς με πολύ μικρό μίγμα κενού, που παράγουν τα σκληρά στερεά. Αλλά το ένα βασικό είναι ότι πρέπει να υπάρχει συνοχή, τα άτομα πρέπει με κάποιο τρόπο να «περιπλέκονται» (*περιπλεκόμενοι, impedita*). Τώρα εάν το σύνθετο σώμα ήταν στατικό σώμα, αυτό θα ήταν αρκετά εύκολο να το καταλάβουμε: τα εξογκώματα ενός ατόμου θα μπορούσαν να απεικονιστούν να πιάνονται στα βαθουλώματα ενός άλλου, ώστε οι κινήσεις τους να εμποδίζονται και να σχηματίζεται ένα στερεό σώμα από την αντιπαράθεση ατόμων σε ηρεμία. Και πράγματι κάποια από τη γλώσσα που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα ατομικά σύνθετα σώματα προτείνει στατική δομή παρά εσωτερική κίνηση. Η ίδια η λέξη «περιπλοκή» (*περιπλοκή*)²⁹ είναι πράγματι πιο κατάλληλη για τέτοια αντίληψη, και ένας ύστερος Λατίνος συγγραφέας³⁰ την αποδίδει με το ρήμα «έχω συνοχή» (*cohaerere*) η οποία είναι βεβαίως στατική λέξη. Και ο Σιμπλίκιος³¹ περιγράφοντας την θεωρία του Δημόκριτου λέει ότι «αποδίδει σαν την αιτία που τα σύνθετα σώματα παραμένουν μαζί για ένα χρόνο τις αλληλοσυνδέσεις και τα πιασίματα των ατόμων». Πολλές από τις εκφράσεις επίσης που χρησιμοποιούνται από το Λουκρήτιο για να περιγράψει τις

²⁵ iv 160, 200, 206, 213, 217, 863, 867, 876.

²⁶ 271, 275, 883.

²⁷ 316.

²⁸ 497, 507, 520.

²⁹ Επικ. i, παρ. 43.

³⁰ Lactantius, *Divin Instit* iii 17 22, U 287 «si levia sunt et hamis indigent, cohaerere non possunt »

³¹ Στον Αριστ. *Περί Ουρανού*, A 10 279 τοῦ δὲ συμμένειν τὰς οὐσίας μετ' ἀλλήλων μέχρι τινὸς αἰπιᾶται τὰς ἐπαλλαγὰς καὶ τὰς ἀντιλήψεις τῶν σωμάτων D (Δημόκριτος) A 37.

διαφορές ανάμεσα στο σχήμα και στην ένωση των ατόμων που συνθέτουν διαφορετικές τάξεις των πραγμάτων φαίνονται πιο κατάλληλες για άτομα σε ηρεμία. Έτσι «σκληρά πράγματα»³², λέει, «γίνονται από σωματίδια πιο αγκιστρωμένα το ένα με το άλλο, και κρατιόνται μαζί στενά δεμένα στις [346] ρίζες τους, όπως ήταν με διακλαδιζόμενα σωματίδια», το ελαιόλαδο³³ ως αντίθετο με τον οίνο «αποτελείται από σωματίδια είτε μεγαλύτερα είτε περισσότερο αγκιστρωμένα και περιπλεγμένα το ένα με το άλλο». Είναι πειρασμός να υποθέσουμε ότι οι προηγούμενοι Ατομικοί φιλόσοφοι υποστήριζαν πράγματι ότι στα σύνθετα σώματα τα άτομα έρχονται σε ηρεμία, και ότι κάποια από τη γλώσσα την οποίαν χρησιμοποιούσαν την παρέλαβε ο Επίκουρος χωρίς έχει την πλήρη σημασία των επιπτώσεων της. Αλλά έχουμε δει³⁴ ότι η θεωρία της κίνησης των ατόμων στα σύνθετα σώματα υποστηριζόταν από τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο. Ένα ή δυο αποσπάσματα φαίνεται να δίνουν μαρτυρία μιας εξυπνότερης θεωρίας, η οποία θα εξηγούσε αυτή την φανερά στατική φρασεολογία, εάν ληφθεί υπόψη κάποια ανακρίβεια στην έκφραση. Ο Σιμπλίκιος³⁵ στην ίδια περιγραφή των θεωριών του Δημόκριτου χρησιμοποιεί μια προσεκτική φράση: «περιπλέκονται με τέτοιο τρόπο ώστε να αγγίζουν και να είναι κοντά το ένα με το άλλο, και όμως ποτέ δεν κάνουν στην πραγματικότητα κάποια ενιαία οντότητα»: η περιπλοκή δηλαδή παράγει επαφή αλλά ποτέ δεν αφήνει τα άτομα εντελώς στερεωμένα το ένα με το άλλο. Ένα απόσπασμα στον Λουκρήτιο³⁶ φαίνεται να πηγαίνει ένα βήμα πιο πέρα: «όλα εκείνα τα οποία οδηγούνται μαζί σε περισσότερο στενά στοιβαγμένα ένωση και πηδούν πίσω αλλά μικρό διάστημα μακριά, περιπλεγμένα με τα ίδια τα στενά σφιγμένα σχήματα». «Πηδούν πίσω» αλλά είναι ακόμη «περιπλεγμένα». Αυτό φαίνεται να προτείνει ότι σε πολύ στενά σφιγμένα σύνθετα σώματα «αγκιστρωμένων» ατόμων, τα άτομα ενώ κρατούν την κίνηση τους ακόμη για έναν χρόνο τουλάχιστον περιπλέκονται κυριολεκτικά το ένα με το άλλο, έτσι ώστε αντί πραγματικά να εκτελούν «τροχιές», θα ταλαντεύονταν μέχρι το τυχαίο κτύπημα να τα απελευθερώσει το ένα από το άλλο. Ίσως αυτό είναι πολύ έξυπνο, αλλά εδώ δεν φαίνεται άλλος τρόπος για να εξηγήσουμε την στενή

³² ii 444-6

Denique quae nobis durata ac spissa videntur,
Haec magis hamatis inter sese esse necessest
Et quasi ramosis alte compacta teneri.

Δες 468.

³³ ii 393-4

Aut quia nimirum maioribus est elementis
Aut magis hamatis inter se perque plicatis

δες 405.

³⁴ Μέρος Α', Κεφάλαιο Β', σελ. 88, Κεφάλαιο Γ', παρ. 3, σελ. 137.

³⁵ 1 c.

³⁶ ii 101-2:

Exiguus intervallis convecta resultant
Indupedita suis perplexis ipsa figuris.

Με αυτό μπορεί να συγκριθεί η φράση στο 1 98 «confulta resultant»: αυτό είναι το κείμενο του χειρογράφου και εάν είναι σωστό η μετοχή μπορεί να είναι κατηγορούμενο και η σημασία «πηδούν πίσω ακόμη σε επαφή».

[347] περιπλοκή των ατόμων και ακόμη να κρατούν την ασταμάτητη κίνηση τους. Μπορεί σε κάθε περίπτωση να μην υπάρχει αμφιβολία ότι η θεωρία της «δόνησης» είναι πραγματικά επικούρεια και συνεπώς μπορούμε να θεωρήσουμε κάποιες από τις «στατικές» εκφράσεις του Λουκρήτιου και άλλων σχολιαστών σαν ελαφρά ασαφείς τρόπους να περιγράψουν μια κατάσταση πραγμάτων η οποία ήταν περίεργα δύσκολη να την απεικονίσουν με ακρίβεια.

Πως λοιπόν η ένωση και η ενότητα πρέπει να γίνουν αντιληπτές σε ένα σώμα του οποίου κάθε ενιαίο άτομο είναι σε σταθερή κίνηση με «απόλυτη» ατομική ταχύτητα; Αυτή είναι η δυσκολία που εκφράζεται σε μια από τις πολλές έντονες κριτικές της ατομικής θεωρίας από τον Πλούταρχο³⁷:

«η διαπλοκή τους», λέει «εμποδίζοντας τον διαχωρισμό, επιτείνει περισσότερο τη σύγκρουση, έτσι ώστε η γένεση (γένεσις) σύμφωνα με τη θεωρία τους να μην είναι ανάμειξη (μίξις) ούτε κόλλημα (κόλλησις) αλλά σύγχυση και διαμάχη (ταραχή και μάχη). Αν όμως στιγμιαία... τη μια απομακρύνονται λόγω της απόκρουσης, την άλλη έρχονται κοντά, όταν το πλέγμα εξασθενήσει, τότε για περισσότερο από τον διπλάσιο χρόνο βρίσκονται χώρια, χωρίς να αγγίζονται ή να πλησιάζονται, οπότε δεν προκύπτει απ' αυτά απολύτως τίποτε ούτε καν πράγμα άψυχο».

Η δυσκολία είναι σοβαρή και στην πραγματικότητα έχει σα συνέπεια ένα διπλό πρόβλημα: εξωτερικά, ποια διαχωριστική γραμμή μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε ένα σύνθετο «πράγμα» και σε άλλα «πράγματα» ή τη μάζα των ελευθέρων ατόμων που κινούνται ολόγυρα του και κτυπώντας πάνω του; εσωτερικά, ποια ενότητα μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε αυτά τα συνεχώς κινούμενα και συγκρουόμενα σωματίδια; Τυπικά η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι το σύνθετο σώμα είναι κάτι περισσότερο από ένα σύνολο ατόμων – είναι «οργανισμός» (σύστημα) ή, όπως ο Λουκρήτιος τόσο σταθερά και εύγλωττα το ονομάζει, ένα *concilium*: υπάρχει σε αυτό πραγματική συνοχή, η οποία του δίνει δική του ενότητα και ξεχωρίζει από άλλα άτομα και ατομικές ενώσεις. Άλλα ποια είναι η φύση αυτής της συνοχής; Τι πράγματι συνιστά ένα *concilium*; Ακόμη μια φορά ένας σύγχρονος θεωρητικός³⁸ προσπάθησε να απαντήσει σε αυτό το δύσκολο πρόβλημα εισάγοντας την αναλογία της χημείας: ένα *concilium*, προτείνει, είναι στην πραγματικότητα μια «χημική ένωση», ένα σύμπλεγμα, δηλαδή, στο οποίο τα συνιστώντα άτομα έτσι χάνουν την [348] ταυτότητα τους επειδή συγχωνεύονται σε νέα ουσία, διαφορετική σε είδος από αυτήν του καθενός από αυτά, όπως το υδρογόνο και το οξυγόνο που ενώνονται με συγκεκριμένη αναλογία κάνουν το ύδωρ. Αυτή η σύγκριση είναι σίγουρα παραπλανητική: επειδή μια χημική ένωση πρέπει να σημαίνει ότι τα άτομα αλλάζουν τη φύση τους, και μια τέτοια αλλαγή είναι θεμελιακά αντιφατική με την

³⁷ Προς Κωλώτην 10, p. 1112b, U 286.

³⁸ Masson, όπως πιο πάνω, σελ. 129.

αιωνιότητας τους: εάν αλλάζουν έτσι, πρέπει να καταστρέφονται³⁹. Όποια και να είναι η αντίληψη του Επίκουρου για την ένωση, είναι μια καθαρά μηχανική ένωση, στην οποία καθέ άτομο κρατά εξολοκλήρου την δική του ατομικότητα και μπορεί σε κάθε στιγμή, μέσω του κατάλληλου κτυπήματος να ελευθερώνεται από την ένωση.

Μια προσεκτική μελέτη των ίδιων των κειμένων του Επίκουρου μπορεί να δείχνει ότι είχε αφήσει αναπάντητο αυτό το εξαιρετικά σημαντικό θέμα της ενότητας και της ταυτότητας. Αλλά ο Λουκρήτιος, όπως τόσο συχνά, φαίνεται να δίνει την ένδειξη, χωρίς αμφιβολία διατηρώντας ως συνήθως την αληθινή επικούρεια παράδοση. Αφού εξηγήσει τα διάφορα είδη υφής που σχηματίζονται από τα άτομα σε ένωση συνεχίζει⁴⁰: «και είναι άλλα πολλά (άτομα) που πλανιούνται στο απέραντο κενό αποκλεισμένα από τις ενώσεις (conciiliis) των σωμάτων, χωρίς να μπορούν ακόμα να συνταιριάξουν τις κινήσεις τους (consociare motus) με των άλλων»⁴¹. Αυτό το «να συνταιριάξουν τις κινήσεις τους» φαίνεται να παρέχει την απαιτούμενη απάντηση. Όλα τα άτομα βρίσκονται σε σταθερή κίνηση, ακόμη και μέσα στο *concilium*, αλλά το βασικό του *concilium* είναι ότι οι εσωτερικές του κινήσεις είναι, τρόπος του λέγειν, «συμπαθητικές». Τα ιδιαίτερα άτομα κινούνται προς όλες τις κατευθύνσεις, αλλά υπάρχει αρμονία στην διαφορετικότητά τους, η οποία τα κάνει ικανά με όλες τους τις διαφορές να σχηματίζουν ένα σώμα με μια κίνηση, και είναι ακριβώς αυτή η αρμονία της κίνησης η οποία συνιστά την ενότητα του «πράγματος» και το διακρίνει από εξωτερικά πράγματα και ανεξάρτητα άτομα. Ένα νέο άτομο συγκρουόμενο με ένα σχηματισμένο «πράγμα» μπορεί να ενώνεται με αυτό, εάν η κίνηση του «ταιριάζει»: εάν όχι, διώχνεται σε εφαπτόμενη γραμμή και, [349] όπως ήταν, χαμένο ξανά στο διάστημα μέχρι μια νέα σύγκρουση να του δώσει νέα ευκαιρία για ένωση. Δύο περιγραφές από διαφορετικά μέρη του συστήματος θα χρησιμεύσουν για να φανερώσουμε αυτή την ιδέα.

Ας εξετάσουμε πρώτα μια δεδομένη αιτία για την τρομακτική ταχύτητα του κεραυνού. Ο Λουκρήτιος προσδιορίζει γι' αυτήν πολλές αιτίες και ανάμεσα τους μια η οποία από πρώτη ματιά δεν είναι εύκολο να την αντιληφθούμε⁴²: «και επειδή, τέλος, ο κεραυνός διασχίζει μεγάλη απόσταση, θα πρέπει στην πορεία ν' αυξάνεται ολοένα η ταχύτητα του, πράγμα που τον ισχυροποιεί ακόμη πιο πολύ και κάνει ακόμα πιο σφοδρό το κτύπημα του, γιατί η ταχύτητα αυτή του κεραυνού κάνει να συγκεντρώνονται όλα τα σπέρματα του σε μια ευθεία

³⁹

Nam quodcumque suis mutatum finibus exit
Continuo hoc mors est illius quod fuit ante
Λουκρήτ. i 670- 1, και μετά.

⁴⁰ ii 109-11.

⁴¹ Φαίνεται να υπάρχει υπαινιγμός αυτής της ιδέας στον Επίκουρο στην έκφραση η οποία συναντάται δυο φορές στην Επιστολή προς Ηρόδοτο (παρ. 47 και 61) πάντα πόρον σύμμετρον έχοντα. Δες τις σημειώσεις μου ad loc.

⁴² v 340-5.

γραμμή, θα λέγαμε, καθώς τα σπρώχνει προς την ίδια κατεύθυνση». Πως συμβαίνει αυτό, επειδή βεβαίως δεν υπάρχει ιδέα βαρύτητας ή η έλξη της γης για να αυξήσει την ταχύτητα του κεραυνού καθώς πλησιάζει το έδαφος;

Η ιδέα πρέπει να αναλυθεί στην αυστηρή γραμμή της επικούρειας κινηματικής. Ο κεραυνός είναι ένα *concilium* πολύ χαλαρής υφής και, όπως λέει ο Λουκρήτιος⁴³, που σχηματίζεται από μικρά και λεία άτομα: αλλά το παράξενο αυτού του *concilium* είναι ότι μπορεί μόνο να δεχθεί άτομα που κινούνται όλα πρακτικά στην ίδια κατεύθυνση: άλλα είτε θα απωθηθούν από αυτό είτε, μπορεί να υποθεθεί θα περάσουν διασχίζοντας μέσα από τις χαλαρές του μάζες. Τώρα εφόσον είναι ένα *concilium* και τα άτομα του, αν και λίγο συνδέονται, και εφόσον πρέπει να υπάρχουν μικροσκοπικές διαφορές στην κατεύθυνση, θα υπάρξει «αντικοπή». Η ταχύτητα του κεραυνού συνεπώς θα είναι κάτι λιγότερο από την «απόλυτη». Και τώρα ένα νέο άτομο που κινείται με «απόλυτη» ταχύτητα προς την ίδια κατεύθυνση, προλαβαίνει τον κεραυνό: συνδέεται με αυτόν, «συνδέει την κίνηση του» και ταυτόχρονα δίνει κτύπημα στο σύνολο το οποίο αυξάνει την ταχύτητα του. Αυτή η λειτουργία επαναλαμβάνεται ξανά και ξανά: ο κεραυνός μεγαλώνει με νέα άτομα και συγχρόνως η ταχύτητα του αυξάνει ακόμη πιο γρήγορα και ακόμη πιο γρήγορα. Εδώ λοιπόν είναι η περίπτωση όπου η «συνοχή της κίνησης» είναι η κύρια ουσία του «πράγματος»: σε αυτήν οφείλει τα κύρια χαρακτηριστικά του, μια ταχύτητα, η οποία αντίθετα με τις συνθήκες οι οποίες επικρατούν στα περισσότερα σύνθετα σώματα, αυξάνει καθώς αποκτά νέα άτομα.

[350] Ας γυρίσουμε από την χαλαρή υφή του κεραυνού στον πιο πυκνό και ακόμη πυκνότερο σχηματισμό της «ψυχής». Γιατί συμβαίνει η ψυχή να μην μπορεί να παραμείνει σε ένωση αφού εγκαταλείψει το σώμα; Όχι μόνο επειδή το σώμα είναι το δικό της κέλυφος (στεγάζον) αλλά επειδή⁴⁴ «τα άτομα τους, διάσπαρτα μες τις φλέβες και τη σάρκα, στα νεύρα και στα κόκκαλα, τα συγκρατεί γερά ολόκληρο το σώμα και δεν μπορούν να τινάζονται ελεύθερα και να ξεμακραίνουν. Γι' αυτό, έτσι περιορισμένα, θέτουν σε κίνηση τις αισθήσεις, πράγμα που τους είναι αδύνατο όταν βρεθούν, μετά τον θάνατο, έξω από το σώμα, στα ρεύματα του αέρα, γιατί τίποτα δεν τα συγκρατεί όπως πριν και θα χαθεί η συνοχή τους. Γιατί τότε ο ίδιος ο αέρας θα μετατρεπόταν σε σώμα και σε ζωντανό οργανισμό, αν μπορούσε η ψυχή να διατηρήσει τη συνοχή της και να περιλάβει τις κινήσεις εκείνες που εκτελούσε προηγουμένως μέσα στα νεύρα και στο σώμα». Ακόμη μια φορά η αιτία της ταυτότητας δεν είναι μόνο τοπική γειννίαση ή φυλάκιση σε ένα «κέλυφος», αλλά η αρμονία στην κίνηση. Η αρμονία λοιπόν, αν και όχι απαραίτητα η ταυτότητα της κίνησης φαίνεται να είναι η συνθήκη της ατομικότητας των «πραγμάτων»: το *concilium* συγκρατείται από αυτήν και τα άτομα που δεν μπορούν να επηρεάσουν αυτή την συνοχή της

⁴³ v 330.

⁴⁴ Λουκρ. iii 566-75.

κίνησης δεν μπορούν να γίνουν μέρος αυτής της ιδιαίτερης ένωσης. Είναι αμέσως η αιτία της εσωτερικής ενότητας και της εξωτερικής ταυτότητας. Δεν εκπλήσσει να βρούμε ότι ο εντυπωσιακός κατάλογος⁴⁵ του Λουκρήτιου των αναγκαίων ιδιοτήτων και ικανοτήτων τις οποίες πρέπει να κατέχει η «ύλη η οποία μπορεί να είναι δημιουργική» (*genitalis materies*) τελειώνει με «συγκεντρώσεις και κινήσεις».

Εντούτοις δεν πρέπει να υποτεθεί ότι η ταυτότητα του σύνθετου σώματος συνεπάγεται απόλυτη διαρκή ταυτότητα στα συστατικά άτομα, ή ότι τα άτομα τα οποία αρχικά ενώνονται για να το σχηματίσουν παραμένουν ενωμένα μέχρις ότου το τελικό κτύπημα το οποίο ακόμη μια φορά το διαλύει και τα ελευθερώνει. Αντίθετα υπάρχει σταθερή διεργασία κέρδους και απώλειας – ένα είδος «δούναι και λαβείν» με το περιβάλλον σύμπαν. Αφενός υπάρχει συνεχής σχηματισμός νέων ατόμων και σωματιδίων, τα οποία καθώς συγκρούονται με το «πράγμα» είναι ικανά να προσληφθούν μέσα σε αυτό και να «συνδέσουν τις κινήσεις τους», και αφετέρου, σαν αποτέλεσμα της εσωτερικής «αντικοπής», άτομα τα οποία πιο πριν έχουν πιαστεί μέσα [351] στο σύνθετο σώμα τώρα εκτρέπονται σε νέες εφαιπόμενες και απομακρύνονται από αυτό μέσα στο κενό που το περιβάλλει. Ειδικά υπάρχει σταθερή – αν και πολύ ελαφρά – απώλεια σε πράγματα που οφείλονται στην εκροή των μεμβρανών οι οποίες είναι η αιτία της αντίληψής τους από την όραση, και των σωματιδίων τα οποία παράγουν ήχο και οσμή. Η όλη έννοια συνοψίζεται σαφώς σε ένα απόσπασμα σοβαρής κριτικής⁴⁶:

τα προϊόντα της συνένωσης είναι όλα ρευστά και μεταβλητά, γίνονται και χάνονται, εφόσον χιλιάδες «είδωλα» φεύγουν συνεχώς και ρέουν, εφόσον χιλιάδες άλλα, όπως είναι λογικό, συρρέουν προς αυτά από το περιέχον και αναπληρώνουν το άθροισμα, που ποικίλει χάρη στην ανταλλαγή αυτή και αλλάζει τη σύσταση του

Πρέπει πράγματι να φανταστούμε μια συνεχή ανανέωση της ουσίας στο σύνθετο σώμα μέσω ανταγωνισμού απώλειας και κέρδους, και θα ήταν σχεδόν αλήθεια να πούμε ότι στην επικούρεια σύνθετη μορφή είναι το στοιχείο της μονιμότητας μάλλον παρά της ύλης. Υπάρχει ένα σημαντικότερο παράδειγμα αυτής της αντίληψης στην ερμηνεία του Επίκουρου για την φυσική συγκρότηση των θεών⁴⁷, αλλά αυτοί που χάφτουν τον παραλογισμό της έννοιας εδώ, θα κάνουν καλά να θυμούνται ότι η ίδια αρχή είναι αληθινή από την άποψη του Επίκουρου, ενώ σε μικρότερο βαθμό, για κάθε σύνθετο σώμα.

Είναι αυτή η αλληλεπίδραση του «πράγματος» και του περιβάλλοντος του που έδωσε στον Επίκουρο την ερμηνεία του για τα φαινόμενα της ανάπτυξης και της φθοράς. Σε ένα αξιοσημείωτο απόσπασμα στο τέλος του Δευτέρου

⁴⁵ i 632.

⁴⁶ Πλουτ. *Προς Κωλωτ.* 16, p 1116 c, U 282.

⁴⁷ Δες Κεφ Θ' σελ. 449 ff.

Βιβλίου⁴⁸ ο Λουκρήτιος έχει περιγράψει τη συνολική διεργασία, αντλώντας επιχειρήματα από την ιστορία του ζώντος οργανισμού σε αυτήν του ίδιου του κόσμου. Πρώτον, όταν το σώμα είναι νέο και «βλέπεις να μεγαλώνει χαρούμενα και ν' ανεβαίνει σιγά σιγά τα σκαλοπάτια της ωρημότητας, αφομοιώνει στο κορμί του περισσότερα από αυτά που αποβάλλει, όσο η τροφή παίρνει εύκολα τον δρόμο της μέσα σε όλες φλέβες, και όσο τα πράγματα δεν είναι τόσο διεσταλμένα ώστε να αποβάλλουν και να χάνουν περισσότερα στοιχεία απόσα χρειάζεται να δέχονται. Γιατί θα πρέπει να δεχθείς πως είναι πλήθος τα σωματίδια που διαρέουν και ξεμακραίνουν από τα πράγματα, όμως θα πρέπει να είναι πολύ περισσότερα εκείνα που έρχονται να προστεθούν, ώσπου να φτάσουν τα πράγματα στο αποκορύφωμα [352] της ανάπτυξης. Από κει και μετά, η ηλικία φθείρει λίγο λίγο τις δυνάμεις και την ευρωστία της ωριμότητας, και η ζωή κυλά στην παρακμή. Και μάλιστα, από τη στιγμή που παύει η ανάπτυξη, όσο πιο μεγάλο και φαρδύ είναι ένα σώμα, τόσο περισσότερα σωματίδια αποβάλλει και σκορπά προς κάθε κατεύθυνση». Και έτσι, όμοια με τα μικρά σώματα των «πραγμάτων» και στο μεγάλο σώμα του ίδιου του κόσμου μας, η διεργασία της φθοράς συνεχίζεται εξαιτίας της περίσσειας του υλικού που αποβάλλει σε σχέση με αυτό που προσλαμβάνει: κάθε μέρος με αυτό τον τρόπο σταδιακά εξασθενεί και είναι περισσότερο εκτεθειμένο στα αποτελέσματα των εξωτερικών κτυπημάτων τα οποία «δεν παύουν να το σφυροκοπούν»⁴⁹. Και έτσι έρχεται η τελική διάλυση, που οφείλεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, όχι μόνο στην σταδιακή απώλεια φθοράς, αλλά στην έλευση του τελικού κατάλληλου εξωτερικού κτυπήματος. Το κενό ανάμεσα στα άτομα είναι τώρα περισσότερο εκτεταμένο από αυτό που ήταν όταν το κέρδος υπερκάλυπτε την απώλεια, και όταν έρχεται ένα κτύπημα με τη σωστή δύναμη μπορεί να διαλύσει τις «περιπλοκές» και τελικά να διαλύσει το σύνθετο σώμα και να απελευθερώσει τα ιδιαίτερα άτομα.

Η αντίληψη για τη διάλυση είναι έτσι όχι λιγότερο ακριβής απ' ότι αυτή της δημιουργίας. Κατά τη διάρκεια όλης της ύπαρξης του σύνθετου σώματος υπάρχει σταθερή βροχή ατόμων πάνω του απέξω: κάποια από αυτά μπορεί να εισχωρούν για να το αυξήσουν και προκαλούν την ανάπτυξη του: κάποια φεύγουν μακριά αφού καταφέρουν σε αυτό κτυπήματα, τα οποία οπωσδήποτε στο στάδιο της ανάπτυξης, μπορούν να δράσουν σαν ενισχυτική επιπρόη, επειδή, όπως ήταν, θα κρατήσουν το κέλυφος σε σχήμα και θα συγκρατήσουν τα άτομα, τα οποία απειλούν να διαφύγουν⁵⁰. Αλλά συμπτωματικά θα έλθει ένα κτύπημα τόσο δυνατό που προκαλεί να γυρίζει και να ταλαντεύεται και να φτάνει κοντά στην διάλυση η εσωτερική δομή του σώματος, σαν όταν, για παράδειγμα, ένα ξαφνικό κτύπημα⁵¹ στο ανθρώπινο σώμα το τραυματίζει και προκαλεί η ψυχή που είναι μέσα σε αυτό να χάνει τις αισθήσεις και να λιποθυμά. Αλλά σε

⁴⁸ Λουκρ. ii 1105-74.

⁴⁹ 1142

⁵⁰ Δες την αξιοσημείωτη ιδέα που εκφράζεται μόνο, νομίζω, στον Λουκρ. i 1042-5.

⁵¹ Λουκρ. iii 170.

αυτή την περίπτωση η «περιπλοκή» δεν σπάζει και ύστερα από μια στιγμή αδυναμίας το σώμα είναι ικανό να αναρώσει και να συνεχίσει την ζωή του. Τελικά, όταν η απώλεια από τη φθορά έχει προχωρήσει για κάποιο χρόνο, έρχεται το κτύπημα «αρκετά δυνατό ικανό να καταστρέψει την υφή του καθενός»⁵²: οι «περιπλοκές» λύνονται, το «περίβλημα» σπάει, [353] και τα φυλακισμένα άτομα απελευθερώνονται. Το πράγμα καταστρέφεται, όχι επειδή ένας κόκκος ύλης έχει χαθεί, αλλά επειδή η δομή έχει διαλυθεί, η μορφή έχει χαθεί, και τα αιώνια άτομα περιφέρονται ξανά ανεξάρτητα για να ανασυγκροτηθούν σε ένα νέο σύνθετο σώμα.

Εάν άλλο σημείο μεγάλης σημασίας σε σχέση με τον χαρακτήρα των συνθέτων σωμάτων πρέπει εδώ να εξετασθεί, παρόλο που εμπλέκει ως ένα βαθμό την πρόβλεψη της θεωρίας της αντίληψης, η οποία θα συζητηθεί αργότερα⁵³, συγκεκριμένα, η φύση των ιδιοτήτων των πραγμάτων και τα φαινόμενα της ποιοτικής αλλαγής. Εδώ οι θεμελιώδεις ιδέες του Επίκουρου βρίσκονται σε ισχυρή αντίθεση με αυτές του Δημόκριτου, αλλά ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την επεξεργασία των λεπτομερειών εκείνου. Για τον Δημόκριτο, θα θυμηθούμε⁵⁴, οι μόνες απόλυτες ιδιότητες των πραγμάτων, όπως των έσχατων ατόμων στον κόσμο, είναι το μέγεθος, το σχήμα και το βάρος: όλες οι άλλες ιδιότητες, ο ήχος, το χρώμα, η οσμή, η γεύση κλπ, είναι «εμπειρίες της αίσθησης» που προκαλούνται σε μας από την διαφορά της ατομικής διάταξης. Για το Επίκουρο, του οποίου η θεμελιώδης αρχή είναι το αλάνθαστο των αισθήσεων από την οποίαν έπεται αμέσως η εμμονή στην πραγματικότητα του κόσμου των φαινομένων, τέτοια άποψη ήταν αδύνατη. Αντιλαμβανόμαστε τις ιδιότητες των πραγμάτων, συνεπώς είναι οι ιδιότητες τους και όχι μόνο υποκειμενικές αλλαγές στις αισθήσεις μας. Το χρώμα, η γεύση κλπ⁵⁵ μπορεί να είναι είτε «μόνιμες ιδιότητες» (*συμβεβηκότα*) των πραγμάτων είτε «παροδικές ιδιότητες» (*συμπτώματα*), ανάλογα με το αν θεωρούνται βασικό μέρος του φυσικού τους χαρακτήρα ή μια ιδιότητα την οποίαν μπορούν να αποκτήσουν και να χάσουν χωρίς βασική αλλαγή. Έτσι το χρώμα είναι «μόνιμη ιδιότητα» των ορατών πραγμάτων, αλλά «παροδική ιδιότητα» κάθε στερεού σώματος – επειδή δεν έχει χρώμα στο σκοτάδι, αλλά και στις δυο περιπτώσεις είναι πραγματική ιδιότητα των «πραγμάτων».

Παρά αυτή τη βασική διαφορά αντίληψης ο Επίκουρος ήταν ελεύθερος να υιοθετήσει την λεπτομερή επινόηση του Δημόκριτου των διαφορών του σχήματος και της διάταξης των ατόμων για να δημιουργήσει όχι τώρα διαφορές στην αίσθηση μας, αλλά διαφορές στις ιδιότητες των πραγμάτων τις οποίες αντιλαμβανόμαστε με την αίσθηση.

⁵² Λουκρ. i 247.

⁵³ Κεφάλ. Η'.

⁵⁴ Δες Μέρος Α', Κεφαλ. Γ', παρ. 6, σελ. 168.

⁵⁵ Δες πιο πάνω, Κεφάλ. Δ'

[354] Ακόμη μια φορά το θέμα δεν αντιμετωπίζεται στα σωζόμενα κείμενα του Επίκουρου, αλλά ο Λουκρήτιος έχει λεπτομερή έκθεση στο Δεύτερο Βιβλίο⁵⁶, η οποία μπορεί να δωθεί περιληπτικά. Οι διαφορές στη γεύση στα σύνθετα σώματα οφείλονται σε διαφορές στο σχήμα των συστατικών ατόμων⁵⁷: πράγματα τα οποία έχουν γλυκιά γεύση αποτελούνται από μαλακά και στρογγυλά άτομα, πράγματα τα οποία έχουν πικρή και οξεία γεύση «σχηματίζονται από ένα πλέγμα αγκιστρωτών ατόμων, και γι' αυτό τείνουν να προσβάλουν βίαια τα αισθητήρια όργανα μας και με την εισβολή τους να διασπών τους ιστούς του σώματος μας». Η διαφορά στο ατομικό σχήμα εξηγεί ομοίως τις διαφορές στον ήχο⁵⁸ και στην οσμή⁵⁹: σε κάθε περίπτωση η ευχαρίστηση προκύπτει από την ομαλότητα στο άτομο, η δυσαρέσκεια από την τραχύτητα⁶⁰. Όλο αυτό είναι παραδοσιακό και προέρχεται με μικρή μόνο τροποποίηση από τον Δημόκριτο⁶¹. Σε σχέση με το χρώμα η έννοια είναι πιο λεπτομερής. Ο Λουκρήτιος⁶² περιγράφει επι μακρόν ότι τα ίδια τα άτομα είναι άχρωμα και ότι η διαφορά στο χρώμα στα πράγματα οφείλεται όχι μόνο, όπως στην περίπτωση των άλλων ιδιοτήτων, στο σχήμα των συστατικών ατόμων αλλά στη σχετική διάταξη τους του ενός με το άλλο: «γιατί έχουν μεγάλη σημασία οι μεταξύ τους συνδυασμοί οι θέσεις που κατέχουν»⁶³. Υποστηρίζει ότι εάν τα άτομα είχαν χρώμα, οι αλλαγές στο χρώμα θα ήταν αδύνατο να εξηγηθούν, ενώ με άχρωμα άτομα, μπορούν εύκολα να ερμηνευτούν.

Όπως η επιφάνεια της θάλασσας, που όταν τη μαστιγώνουν οι άνεμοι μεταμορφώνεται σε αφρισμένα κύματα, κατάλευκα και αστραφτερά σαν μάρμαρο. Μπορείς δηλαδή να πεις ότι κάτι που συχνά το βλέπουμε μαύρο, μόλις αναταραχθεί η ύλη του και αλλάζει η διάταξη των στοιχείων του και προστεθούν μερικά ή αφαιρεθούν, αμέσως θα δείξει λευκό και αστραφτερό. Αν τα νερά της θάλασσας αποτελούνταν από βαθυγάλαζα στοιχεία, δε θα μπορούσαν με καμιά δύναμη να γίνουν κάποτε λευκά. Γιατί όσο και να ανακατεύεις μεταξύ τους άτομα γαλάζια, δεν θάπερναν ποτέ το χρώμα του μαρμάρου.⁶⁴

Η προσφυγή στην αισθητηριακή αντίληψη είναι χαρακτηριστική και δείχνει πρόοδο στις *ex cathedra* αποφάσεις του Δημόκριτου. Η εξέταση του χρώματος, η οποία ανάμεσα [355] στις δευτερεύουσες ιδιότητες υφίσταται εμφανέστατα μεταβολή, οδηγεί αμέσως στην αντίληψη της αλλαγής: η ουρά του παγωνιού⁶⁵, για παράδειγμα, θεωρεί διαφορετικό χρωματισμό σύμφωνα με το φως που πέφτει επάνω της. Αυτή η αλλαγή δεν οφείλεται σε τίποτα παρά στην κίνηση και στην διαφοροποίηση που έπεται στην θέση των ατόμων. Επειδή πρέπει

⁵⁶ ii 381-477

⁵⁷ ii 388-407.

⁵⁸ 410-13

⁵⁹ 414-17

⁶⁰ 422-5

⁶¹ Δες Μέρος Α', Κεφάλ. Γ', παρ. 6 (b)

⁶² ii 730-841

⁶³ 760-1

⁶⁴ 766-75

⁶⁵ ii 806-7.

πάντοτε να θυμόμαστε τη σταθερή εσωτερική κίνηση των συστατικών ατόμων. Κατά καιρούς, ειδικά σε πυκνά σώματα, αυτή μπορεί να είναι περισσότερο σαν ταλάντωση, και οδηγεί σε μικρή διαφοροποίηση της τάξης και της σχετικής θέσης. Αλλά όταν, ειδικά όταν οφείλεται σε εξωτερικό κτύπημα, όπως είναι η επίδραση του φωτός, η αμοιβαία αλλαγή θέσης είναι μεγάλη, το αντικείμενο άχρωμο πριν στο σκοτάδι μπορεί να δεχθεί χρώμα, ή να το αλλάξει, όταν δέχεται το φως υπό διαφορετική γωνία, όπως είναι η περίπτωση με το κύμα που σπάει⁶⁶ ή «τα πούπουλα στο λαιμό του περιστεριού»⁶⁷. Το ίδιο είναι αλήθεια για τη θερμότητα και το κρύο και όλες τις άλλες αλλαγές στην ιδιότητα: οφείλονται στην αναδιάταξη των ατόμων. Όλες οι ιδιότητες των πραγμάτων λοιπόν οφείλονται στο σχήμα και τη θέση των ατόμων τα οποία πηγαίνουν να τα σχηματίσουν, και όλη η αλλαγή της ιδιότητας οφείλεται σε αλλαγή αυτής της θέσης (μετάθεσις)⁶⁸.

Οι δυσκολίες που προκύπτουν από αυτή τη θέση⁶⁹ έχουν ήδη σε εξετασθεί ως ένα βαθμό συζητώντας τις ιδιότητες του ατόμου, αλλά πρέπει να εξετασθούν τώρα από την άποψη του σύνθετου σώματος. Τα ίδια τα άτομα είναι χωρίς ιδιότητες: πως μπορούν με αντιπαράθεση μόνο ή με «αρμονία της κίνησης» μόνο να παράγουν πράγματα τα οποία κατέχουν ιδιότητες; Πως είναι κατανοητό αριθμός άχρωμων σωματιδίων να μπορεί να δημιουργεί όχι μόνο ένα έγχρωμο αντικείμενο, αλλά ένα αντικείμενο του οποίου το χρώμα μπορεί να αλλάζει με την κίνηση και την αναδιάταξη αυτών των σωματιδίων; Ο Πλούταρχος⁷⁰ ακόμη μια φορά ασκεί την κριτική του έντονα και εστιασμένα: «έχουμε υποχρέωση να δείξουμε πως σώματα χωρίς ιδιότητες παρήγαγαν κάθε είδους ιδιότητες με τη συγκέντρωσή τους και μόνο. Ένα παράδειγμα αμέσως, αμέσως: το αποκαλούμενο θερμό από που σας προέκειψε και πως εμφανίστηκε στα άτομα, που δεν ήρθαν διαθέτοντας θερμότητα ούτε έγιναν θερμά με τη συγκέντρωσή τους; Η πρώτη (περίπτωση ισχύει) για πράγμα που διαθέτει ιδιότητα, η δεύτερη [356] (για πράγμα) που επηρεάζεται φυσιολογικά, κανένα όμως από τα δυο, λέτε, δεν ταιριάζει να ισχύει στην περίπτωση των ατόμων λόγω της αφθαρσίας τους». Το παράδειγμα του θερμού αποκαλύπτει καθαρά τη δυσκολία: ολόκληρο το σώμα είναι θερμό, αλλά κανένα από τα συστατικά άτομα του δεν είναι θερμό: *ex hypothesi* δεν μπορούν ούτε να είναι ούτε να γίνουν θερμά. Θα μπορούσε να υπάρξει απάντηση ότι η θέση την οποία παίρνει ο Επίκουρος είναι στην πραγματικότητα μόνο θέση σύμφωνη με τη γενική του θεωρία για τη φύση του ατόμου: επειδή, όπως ο Λουκρήτιος επισημαίνει⁷¹, το να προικίζουμε τα άτομα με ιδιότητες σημαίνει να υποθέτουμε ότι αυτά υπόκεινται σε αλλαγή, με άλλα λόγια σε καταστροφή. Αλλά αυτό επαναφέρει τη δυσκολία σε ένα επόμενο στάδιο. Η αληθινή απάντηση πρέπει

⁶⁶ 766-71

⁶⁷ 801-5.

⁶⁸ Δες *Επικ.* i, παρ. 54.

⁶⁹ Κεφάλ. Γ', σελ. 291.

⁷⁰ Προς Κωλώτ. 8, p 1111, U 288.

⁷¹ ii 749-56.

να βρίσκεται στην αντίληψη του *concilium*. Όπως έχει ήδη επισημανθεί πολλές φορές, το σύνθετο σώμα είναι πολύ περισσότερο από ένα σύνολο ατόμων: η στενή σχέση μεταξύ τους, η οποία δημιουργείται με την «περιπλοκή» και την «αρμονία της κίνησης» συνθέτει μια νέα οντότητα. Και σαν τέτοια αποκτά νέα χαρακτηριστικά και ιδιότητες: η κίνηση ολόκληρου του σώματος είναι διαφορετική από το άθροισμα των κινήσεων των ατόμων του, η αυθόρμητη ασυναίσθητη «παρέκκλιση» του ιδιαίτερου ατόμου γίνεται στο σύμπλεγμα της ψυχής η συνειδητή πράξη της βούλησης. Και το ίδιο συμβαίνει με τις ιδιότητες. Η νέα οντότητα του σύνθετου σώματος έχει στην πραγματικότητα χρώμα, γεύση, ήχο, οσμή, και θερμότητα, κανένα από αυτά δεν μπορεί να ανήκει στα άτομα σαν ιδιαίτερα σωματίδια. Ούτε είναι αυτές οι ιδιότητες αυταπάτη, ή με οποιαδήποτε έννοια μη πραγματικές ή λιγότερο πραγματικές απ' ότι οι ιδιότητες των ατόμων. Επειδή το σύνθετο σώμα που γίνεται αντιληπτό με τις αισθήσεις είναι τόσο πραγματικό όσο το άτομο. Πράγματι η συνολική μορφή του επιχειρήματος όπως παρουσιάζεται από τον Πλούταρχο είναι για τον επικούρειο παράλογο. Ο Επίκουρος ξεκινά, όπως έχει συχνά επισημανθεί, από την πραγματικότητα των αισθητηριακών αντικήψεων: το πιο βέβαιο πράγμα στον κόσμο είναι η πραγματικότητα τους και η αλήθεια τους. Μας λένε για σώματα με αυτές τις ιδιότητες: οι ιδιότητες συνεπώς είναι πραγματικές και αληθινές. Αυτό είναι το σημείο εκκίνησης και είναι μόνο από αυτό που είναι δυνατόν να προχωρήσουμε και να ρωτήσουμε για τις οντότητες της σκέψης (τα άτομα): μοιάζουν με τα σώματα της αισθητηριακής αντίληψης ή η «νοητική αντίληψη» μας προκαλεί να τους αρνηθούμε τις ιδιότητες τις οποίες γνωρίζουμε ότι είναι αληθινές για τα σώματα των αισθήσεων; [357] Αυτή είναι η μορφή με την οποίαν τίθεται παντού η ερώτηση από τον Λουκρήτιο και είναι η μόνη μορφή με την οποίαν μπορεί ένας επικούρειος να την θέσει. Θα μπορούσε να υπάρξει αμφιβολία για την απουσία ιδιότητας στα άτομα, αλλά δεν θα μπορούσε να υπάρξει καμία για την παρουσία της σαν πλήρους πραγματικότητα στα σύνθετα πράγματα. Ο Επίκουρος στην πραγματικότητα φαντάζεται δυο αλληλένδετους κόσμους, τον κόσμο των αντικειμένων των αισθήσεων που γίνεται άμεσα γνωστός με την αντίληψη και τον κόσμο των ατόμων, που γίνεται γνωστός με τη σκέψη, που συνάγεται από τον κόσμο των αισθήσεων, αλλά όχι πάντοτε με άμεση αναλογία. Υπάρχει αλήθεια και πραγματικότητα και στους δυο κόσμους, και ο κόσμος των αισθήσεων είναι η «εξωτερική έκφραση» (*ὁμοίωμα*) του αόρατου κόσμου των ατόμων. Η μετάβαση από τα άτομα χωρίς ιδιότητες σε πράγματα με ιδιότητες, μακριά από το να είναι αδιανόητα, είναι αναγκαίο συμπέρασμα από τα δεδομένα της αισθητηριακής αντίληψης και το συμπέρασμα του νου που ενεργεί σύμφωνα με τις αρχές του Κανονικού.

Υπάρχει άλλη μία «παροδική ιδιότητα» (*σύμπτωμα*) που μπορεί να συνδέεται με το σύνθετο σώμα και έχει πολύ μεγάλη σημασία για το επικούρειο σύστημα γενικά. Εάν τα άτομα με σωστό σχήμα έχουν τη σωστή διάταξη και εκτελούν τις κατάλληλες κινήσεις, το *concilium* των αναισθητων ατόμων μπορεί το ίδιο να αποκτήσει αίσθηση :αυτή είναι η προέλευση της ψυχής των ζωντανών όντων

και του νου του ανθρώπου. Η αίσθηση είναι τελικά μόνο άλλη μια ιδιότητα, όπως το χρώμα ή το ζεστό, που εξαρτάται χωρίς αμφιβολία από απείρως λεπτότερες διατάξεις και κινήσεις, αλλά ακόμη μόνο άλλη μια «παροδική ιδιότητα», η οποία επέρχεται στο ιδιαίτερο σύνθετο σώμα κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, όπως το χρώμα και η οσμή και η γεύση. Ξανά δεν υπάρχουν πληροφορίες από τις Επιστολές, αλλά ο Λουκρήτιος⁷² συζητά το θέμα εκτενώς στο τέλος του Δευτέρου Βιβλίου με πλήρη αίσθηση της σημασίας των συμπερασμάτων του για την περιγραφή της ψυχής η οποία θα δωθεί στο Βιβλίο III. Το επιχείρημα είναι στην παράλληλο με αυτό σε αναφορά με τις βασικές ιδιότητες. Δεν υπάρχει θέμα για την πραγματικότητα της ύπαρξης των αντιληπτών σωμάτων: αυτή είναι η ίδια άμεση αίσθηση και δεν μπορεί να είναι παρά αληθινή. Το μόνο πρόβλημα που προέκυψε είναι σε σχέση με τον κόσμο της σκέψης: τα άτομα τα οποία αποτελούν αυτό το αισθητό σύνολο είναι τα ίδια αισθητά; Το κύριο [358] μέρος της συζήτησης καλύπτεται με αρνητικό επιχείρημα ενάντια στην αντίθετη άποψη ότι τα άτομα της ψυχής έχουν αίσθηση ή στην αντίκρουση άλλων απόψεων, όπως ότι η αίσθηση παράγεται από αλλαγή στα συστατικά άτομα η οποία λαμβάνει χώραν τη στιγμή της γέννησης⁷³. Τα θετικά επιχειρήματα που παρατίθενται φαίνονται μάλλον παιδαριώδη, πρώτον ότι βλέπουμε συχνά σκουλίκια να γεννιούνται από άψυχη λάσπη⁷⁴, και δεύτερον ότι βλέπουμε το νερό και το γρασίδι να μετατρέπονται σε σώματα κατοικιδίων ζώων⁷⁵: αυτά με τη σειρά τους μα τρέφουν και έτσι η αίσθηση παράγεται στα σώματα μας από την τροφή μας! «Καταλαβαίνεις τώρα γιατί έχει μεγάλη σημασία η διάταξη των ατόμων, το πως συνδυάζονται, και τι κινήσεις δέχονται και προκαλούν»⁷⁶.

Το επιχείρημα του Λουκρητριου μπορεί να φαίνεται αδύναμο και η θέση που έχει πάρει ότι η αίσθηση δεν είναι τίποτα περισσότερο από τις κινήσεις ορισμένων ατόμων σε ορισμένες θέσεις, διατάξεις, και οι κινήσεις δεν είναι κάτι το οποίο θα επιδοκιμαζόταν από τα πιο σύγχρονα πνεύματα. Μια πληρέστερη συζήτηση αυτού του παράδοξου πρέπει να κρατηθεί μέχρι να εξετασθεί η ψυχολογία⁷⁷ του Επίκουρου, αλλά μπορεί να λεχθεί εδώ ότι ο Επίκουρος ήταν σε αυτό το σημείο αντιμετώπος με την θεμελιώδη δυσκολία κάθε καθαρά υλιστικού συστήματος. Εάν δεν υπάρχει μορφή ύπαρξης εκτός από σωματίδια ύλης που κινούνται στον χώρο, τότε κάθε τι του οποίου έχουμε συνείδηση, αίσθηση, σκέψη, όλα αυτά που είναι νοητικά και πνευματικά, πρέπει να εκφράζονται με όρους κίνησης των υλικών σωμάτων, επειδή δεν υπάρχει άλλο επίπεδο ή σφαίρα πραγματικότητας στο οποίο μπορεί να αναφέρονται. Και εάν η ερμηνεία που προκύπτει φαίνεται να μην είναι ικανοποιητικός παράγοντας, η αδυναμία είναι θεμελιώδης και συμφυής με το όλο σύστημα. Ο Επίκουρος είναι

⁷² li 865-990.

⁷³ ii 931-43

⁷⁴ 871-3.

⁷⁵ 874-85

⁷⁶ 883-5.

⁷⁷ Κεφάλαιο Η'.

τουλάχιστον συνεπής: έφτασε σε συμπέρασμα το οποίο ήταν αναπόφευκτο από τις προτάσεις του και το οποίο είχε σημαντική αξία γι αυτόν όταν ήλθε να δώσει μια περιγραφή της ψυχής και της μοίρας της.

11-1-2021

Μετάφραση ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ.